

VU Research Portal

De generatie-Van der Palm. Nederlandse academische theologen en de productie van religieuze kennis, 1760-1840

van Eijnatten, J.

published in

Nederlandsch theologisch tijdschrift
2005

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van Eijnatten, J. (2005). De generatie-Van der Palm. Nederlandse academische theologen en de productie van religieuze kennis, 1760-1840. *Nederlandsch theologisch tijdschrift*, 59, 215-234.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

De generatie-Van der Palm, 1760–1840 Nederlandse academische theologen en de productie van religieuze kennis

THE GENERATION VAN DER PALM, 1760–1840: DUTCH ACADEMIC THEOLOGIANS
AND THE PRODUCTION OF RELIGIOUS KNOWLEDGE

For a proper understanding of theology, an insight into the social and professional context in which it arises is at least as important as an appraisal of its content. This article examines the theological knowledge generated by a group of eighteenth and nineteenth-century academics represented by Johannes Hendrik van der Palm (1763–1840), one of the leading theologians of his generation. Using (among other things) statistical data concerning the knowledge produced by these theologians, a sketch is offered of the social and scholarly environment in which their theology arose. It is demonstrated that the credibility of theological knowledge is to a large extent dependant on the means by, and the circumstances in which, such knowledge is produced.

Inleiding: Hoe Sebald Fulco Rau hoogleraar werd

In kerkhistorische handboeken hebben Johannes Hendrik van der Palm (1763–1840) en zijn theologisch gevormde tijdgenoten geen goede pers gehad. ‘Onbepaaldheid en halfheid’ luidde al in 1860 de mening van de doopsgezinde kerkhistoricus Christiaan Sepp (1820–1890).¹ Het oordeel van veel oudere kerkhistorici was nog relatief mild. Laurentius Knappert (1863–1943), een leerling van Sepp, probeerde zoveel mogelijk de goede kanten van deze generatie voor het voetlicht te halen (hoewel ook hij het niet kon laten enige afstand tot zijn voorgangers te nemen: ‘Duidelijk en nuchter moest alles zijn, zoo het dat niet was schikte en plooiden men en zweeg’).² Johannes Reitsma (1837–1902) en Johannes Lindeboom (1882–1958) ontdekten in de generatie-Van der Palm eveneens enkele positieve elementen (zij was immers bevrijd van de ‘knellende band der belijdenis’ en daardoor intellectueel vrij, zij het ‘werkelijk heterodox’).³ Voor latere kerkhistorici was heterodoxie nog de minste zonde. C.W. Mönnich (1915–1994) schreef in 1962 over ‘gezapige

1 A. de Groot, ‘Het vroegnegentiende-eeuwse protestantisme in de visie van Chr. Sepp’, in J.H. van de Bank e.a., *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura. Studies over het Nederlandse protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Den Haag 1993, 11–19.

2 L. Knappert, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e eeuw*, Amsterdam 1912, 267.

3 J. Reitsma & J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 's-Gravenhage 1949, 414–415.

preken met hun matte, vervelende en dus slechte theologie', en over 'de vlees-noch-vismanier van het gezapige liberalisme der Van der Palmen'.⁴ Albert Jan Rasker (1906–1990) sprak over een generatie gespeend van filosofische diepgang, behept met een 'rationalistisch moralisme' en toegewijd aan een theologie die 'tot op een minimum aan substantie uitgehold' was.⁵ Zelfs Otto J. de Jong maakte in de derde druk van zijn zoveel mogelijk in neutraal-oecumenische toon geschreven *Nederlandse Kerkgeschiedenis* nog gewag van een 'geest van zelfgenoegzaamheid' en 'een meestal oppervlakkige theologie'.⁶ 'Vervlakt', 'gezapig' en 'zelfgenoegzaam' lijken de voorname kwalificaties die recentere kerkhistorici betuttelend vanuit de wijsheid van latere generaties aan de godsdienstigheid en de theologie van de generatie-Van der Palm hebben toegekend. Eén van de weinige uitzonderingen is Van der Palms biograaf Aart de Groot, hoewel ook deze auteur het oordeel van latere critici over de tweeslachtigheid van het supranaturalisme onderschreef.⁷

Enige theologische modegevoeligheid was niet vreemd aan de premissen waarop deze kerkhistorici hun oordeel baseerden. Het is echter de vraag, of een inhoudelijke appreciatie van de godgeleerde uitspanningen van de generatie-Van der Palm wel zo belangwekkend is. Veel interessanter – dat is althans de stelling van deze bijdrage – is de sociale en professionele context waarin de vroeg negentiende-eeuwse theologie is ontstaan.

Enig inzicht in de context en achtergrond van de generatie-Van der Palm biedt de levensloop van één van de leden van deze groep, namelijk Sebald Fulco Johannes Rau (1765–1807). Toen Rau op de jonge leeftijd van 42 jaar overleed, was hij hoogleraar in de oriëntaalse talen en Hebreeuwse oudheden te Leiden en had hij al een carrière als predikant in de Waalse gemeenten achter de rug. De abrupte beëindiging van zijn veelbelovende loopbaan werd zeer betreurd door zijn vrienden en leerlingen. Een voormalig leerling van Rau, de Waalse predikant Josué Teissedre l'Ange (1771–1853), schreef kort na zijn verscheiden een lofrede.⁸ Dit eulogium bevat een nuttig en eigentijds overzicht van de factoren die van invloed waren op de carrière van een Nederlandse theoloog in de decennia rond 1800. In zijn opstel laten zich minstens negen factoren onderscheiden: (1) afstamming uit een vooraanstaande familie; (2) intellectuele kwaliteiten; (3) geestelijke eigenschappen of religi-

4 C.W. Mönnich, 'De kerken der hervorming sinds 1813', in A.G. Weiler e.a., *Geschiedenis van de Kerk in Nederland*, Utrecht 1962, 237-293, m.n. 241.

5 A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795: Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen ³1986, 33-34.

6 O.J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Nijkerk ³1986, 303, 307, 309.

7 A. de Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm*, Wageningen 1960, 240-245.

8 J. Teissedre l'Ange, *Lofrede (...) op Sebald Fulco Johannes Rau*, Haarlem 1808.

eus *Anliegen*; (4) opleiding en sociale vaardigheden; (5) geleerdheid, blijkend uit publicaties; (6) maatschappelijk aanzien; (7) sociale netwerken; (8) professionele bekwaamheid (bijvoorbeeld talenten op preek- of onderwijsgebied); (9) status binnen de *peer group* (de groep van professionele gelijken).

Gegeven het geijkte, retorische karakter van de lofrede,⁹ kunnen de negen door Teissedre l'Ange gereleveerde factoren beschouwd worden als de criteria waaraan theologen die in de decennia rond 1800 een succesvolle carrière als hoogleraar ambieerden, geacht werden te voldoen. Zij bieden inzicht in de sociale context waarbinnen bepaalde typen van kennis kunnen ontstaan – in dit geval een door academici gegenereerde godsdienstige kennis. Rau's tijdgenoten hechtten blijkbaar niet alleen waarde aan de theologische inhoud van de kennis die aan de universiteiten werd geproduceerd. Van belang achtten zij ook de kennisproducenten zelf, de wijze van productie en de diverse sociale ruimten, uiteenlopend van vereniging tot universiteit, waarin die productie plaatsvond. Deze opvatting komt in feite neer op een versie van Harold Lasswell's definitie van communicatie: 'wie zegt wat tegen wie op welke manier en met welk effect?'¹⁰ Minstens even belangrijk als de inhoud van theologische kennis is, kortom, de sociale context waarin deze tot stand komt.

In deze bijdrage staat de door de generatie-Van der Palm voortgebrachte theologisch-religieuze kennis centraal. Om het karakter van de wetenschapsbeoefening aan Nederlandse universiteiten tussen ongeveer 1780 en 1840 te kunnen peilen, bieden de negen factoren die kennelijk de succesvolle carrière van Rau beïnvloed hebben, een goed uitgangspunt. Ik zal hier niet uitwijken over familierelaties en netwerken. Daarvoor zijn prosopografische gegevens nodig die ik niet tot mijn beschikking heb. Ook zal ik de fysieke, intellectuele en spirituele kwaliteiten van de professoren in kwestie niet bespreken; de eerste zijn in de meeste gevallen onbekend, de tweede spreken vaak voor zich en de derde zijn dikwijls hoogst subjectief. In plaats daarvan zal ik mij vooral richten op een analyse van de aard van de gepubliceerde werken van deze theologen. De op deze wijze verkregen gegevens zal ik daarna combineren met enkele andere factoren die blijkbaar op een carrière als hoogleraar van invloed waren. Het betreft hier met name de loopbaanontwikkeling, het sociaal aanzien en de reputatie onder vakgenoten – wat we tegenwoordig iemands *track record* zouden noemen. Tenslotte zal ik de religieuze kennis die door deze theologen werd gegenereerd in een kennis-historische context plaatsen.¹¹

9 Vgl. S. Belleman, *Te Eeuwiger Nagedachtenis Van Hooggeleerde Heren: Kwantitatief en kwalitatief onderzoek naar gedrukte academische lijkredes tussen 1700 en 1820* (scriptie VU, Faculteit der Letteren, 2004).

10 A. Briggs & P. Burke, *A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet*, Oxford 2002, 5.

11 Vgl. S. Shapin, *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England*, Chicago 1994.

Gegeven de nadruk in dit artikel op de sociaal-wetenschappelijke samenhang waarin kennis tot stand komt, wordt noodzakelijkerwijs gebruik gemaakt van een brede definitie van 'academische religieuze kennis'. Dergelijke kennis omvat alle soorten van min of meer intensief bewerkte informatie waarmee een hoogleraar in een direct aan de theologie gerelateerde discipline zich bezig hield, vóór, tijdens en ná zijn loopbaan als academicus.

Het doel van deze exercitie is het nut en het belang van een kennis-historische benadering van de theologie aan te tonen. Met dergelijke concepten wordt in kerkhistorische studies over deze periode zelden gewerkt. De Nederlandse kerkgeschiedenis is nog altijd sterk biografisch, archivalisch, filologisch of intellectueel-historisch gericht; bovendien wordt het religieuze verleden zelden geïnterpreteerd in het licht van concepten die niet aan kerk of christendom zélf zijn ontleend.

De generatie-Van der Palm

Wie waren de universitaire theologieproducenten in de noordelijke Nederlanden tussen 1760 en 1840? Tot de aan academies werkzame theologen behoorden in elk geval de gewone en de buitengewone hoogleraren (*professores ordinarii et extraordinarii*) in de theologie die werkzaam waren aan een van de vijf Nederlandse universiteiten (te Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht en Harderwijk). Vanzelfsprekend maken ook lectoren en privaattoelichten deel uit van de groep, hoewel zij binnen de theologische faculteit een relatief zeldzaam verschijnsel waren. Aan de universiteit van Leiden waren ook de toezichhouders van het Staten College en het Waals College (instellingen die bepaalde groepen theologiestudenten ondersteunden) bevoegd om de godgeleerdheid te onderwijzen. Zij kunnen dus ook tot de 'populatie' worden gerekend.

De productie van religieuze kennis aan de universiteiten was echter niet alleen voorbehouden aan theologische faculteiten of daarmee verbonden instellingen. Vóór de vroeg negentiende-eeuwse hervorming van het academisch curriculum bood de artesfaculteit alle studenten een propedeutische basiscursus aan. Binnen die faculteit hebben relatief veel academici gewerkt die zich bezig hielden met nauw aan de theologie verwante vakgebieden. Deze categorie omvat experts op het gebied van de oriëntaalse talen en de oriëntaalse literatuur, het Hebreeuws, Arabisch en/of Aramees, de Hebreeuwse of Joodse oudheden, het Grieks, de exegese van het Nieuwe en Oude Testament, de religieuze poëzie, de preekkunde (*oratoria sacra*) en de religieuze hermeneutiek, de christelijke oudheden, de kerkgeschiedenis, de dogmageschiedenis en niet te vergeten de filosofische en theologische ethiek.

Buiten de onderwijsstaf droegen ook studenten bij aan de kennisproductie, al was het maar door de vele thesen die door hen in de loop der jaren werden verdedigd. Hoewel in veel gevallen de inhoud van deze *disputationes* afkomstig was van de professor als *praeses*, namen de studenten mede door debatten en de publicatie van thesen deel aan het productieproces. Hetzelfde geldt voor veel anderen die betrokken waren bij het academisch bedrijf, variërend van de curatoren van de universiteit en de stedelijke machthebbers tot bibliothecarissen en uitgevers. Dan waren er natuurlijk de academici die hun universitaire opleiding hadden afgerond en nu werkzaam waren als predikant in één van de protestantse kerken. Zij schreven vaak en veel over theologische kwesties en onderhielden soms briefwisselingen met gevestigde academici aan de universiteiten. Ik zal mij echter vooral beperken tot deze laatstgenoemden, namelijk professoren verbonden aan de faculteiten der godgeleerdheid en vrije kunsten.

Naast de vijf universiteiten, waren er theologen verbonden aan de verschillende Illustere Scholen en verwante instellingen voor hoger onderwijs in plaatsen als Maastricht en Nijmegen; het zogenaamde Athenaeum in Amsterdam is een ander voorbeeld. Er waren echter ook professores honorarii, stadspredikanten die door hun gemeentebesturen zo zeer geacht werden dat zij hen een (onbezoldigde) positie gaven als gemeentelijke ereprofessoren. Vooral Rotterdam specialiseerde zich in dit type

Tabel 1. De generatie-Van der Palm

naam	geboorte- jaar	jaar van overlijden
Bachiene, Philip Jan	1750	1797
Boers, Carolus	1746	1814
Broes, Brouerius	1757	1799
Brown, William Laurence	1755	1830
Clarisse, Johannes	1770	1846
Eck, Cornelis Fransen van	1764	1830
Forsborgh, Pieter Haack	1740	1823
Fremery, Johannes de	1741	1819
Greve, Egbert Jan	1754	1811
Hamelsveld, IJsbrand van	1743	1812
Hemert, Paulus van	1756	1825
Heringa, Jodocus Ezn	1765	1840
Hesselink, Gerrit	1755	1811
Huisman, Ditmar	1764	1822
Konijnenburg, Jan	1758	1831
Koopmans, Rinse Klaasses	1770	1826
Laurillard dit Fallot, Georges Jacques	1746	1803
Lotze, Johannes Anthony	1769	1832
Muntinghe, Herman	1752	1824
Nuys Klinkenberg, Jacob van	1744	1817
Oever, Henricus Hieronymus ten	1746	1825
Oordt, Gabriël van	1757	1836
Palm, Johannes Hendrik van der	1763	1840
Pareau, Johannes Hendrik	1761	1833
Rau, Sebald Fulco Johannes	1765	1807
Regenbogen, Johannes Hendrik	1769	1814
Royaards, Herman	1753	1825
Sage ten Broek, Johannes Jacobus le	1742	1823
Scheidius, Everard	1742	1794
Schultens, Hendrik Albert	1749	1793
Smits, Dingeman Wouter	1747	1806
Suringar, Lucas	1770	1833
Tinga, Eelco	1762	1828
Voorst, Johannes van	1757	1833
Water, Jona Willem te	1740	1822
Willmet, Johannes	1750	1835
Ypeij, Annaeus	1760	1837

academici. Alle tot nu toe genoemde hoogleraren waren lid van wat tot 1796 de publieke gereformeerde kerk was. Protestantse dissenters – remonstranten, doopsgezinden en lutheranen – hadden hun eigen academies, waar zij hun eigen hoogleraren in de godgeleerdheid benoemden. Ook deze groep dissenters behoort tot de populatie van theologen die in dit artikel centraal staat. Overigens werd in deze periode aan geen enkele instelling in de noordelijke Nederlanden officieel de rooms-katholieke theologie gedoceerd. Nederlandse katholieke theologen studeerden veelal in Leuven. Zij zullen vanwege de beperking van het onderzoeksgebied tot de noordelijke Nederlanden niet in het onderzoek worden betrokken.

De generatie-Van der Palm laat zich definiëren als die groep van hooggeleerde theologen die tussen 1740 en 1770 werd geboren en vóór 1850 is gestorven (zie Tabel I). Enkele statistische gegevens bieden inzicht in de aard van deze generatie. Allen hielden zich als (semi-)professionele geleerden bezig met de productie en verspreiding van godsdienstige kennis. De meesten waren gedurende zekere tijd werkzaam als predikant; sommigen speelden bovendien een belangrijke rol in het politieke leven of bekleedden invloedrijke maatschappelijke ambten. De ‘populatie’ omvat in totaal 37 academici. Zij bereikten gezamenlijk een gemiddelde leeftijd van 66,6 jaar.¹² Hun professorale loopbaan duurde gemiddeld 24 jaar; sommige individuele carrières strekten zich uit over meer dan 40 jaar, de kortste duurde slechts 3 jaar. De populatie bevat één bijzonder hoogleraar, 14 professoren die werkzaam waren aan kleinere stedelijke en dissenterse academies en drie ereprofessoren. Vier theologen afkomstig van Illustere Scholen werden uiteindelijk universitair hoogleraar, terwijl één universitaire hoogleraar (Le Sage ten Broek, die professor was in de logica, de metafysica, de hydraulica en de hydrostatica) zijn carrière eindigde met een Rotterdams ereprofessoraat. Ongeveer tweederde van de groep (25) bestond uit gewone professoren (*ordinarii*). Van deze 25 hooggeleerden zouden 19 uiteindelijk een baan vinden aan een faculteit der godgeleerdheid, terwijl de overige zes als taalkundige of ethicus verbonden bleven aan de artesfaculteit. De theologen waren voornamelijk van Nederlandse afkomst. Rau kwam uit Heidelberg in Duitsland en Brown uit Schotland.

Het carrièreverloop van de leden van deze groep kent veel overeenkomsten. De meeste hoogleraren begonnen hun loopbaan als predikant (30 van de 37). Binnen de groep van niet-universitaire professoren kon een pastorale carrière meer dan vijf decennia duren; de kortste besloeg slechts drie jaar. Van

¹² De oudste theoloog werd 85 jaar oud, de jongste 42. Gemiddeld waren deze academici 35,6 jaar oud toen zij een academische positie aanvaardden; de oudste hoogleraar werd op 64-jarige leeftijd benoemd (overigens als *professor honorarius*), de jongste als 22-jarige (niemand minder dan Rau).

sommige academici werden de carrières door politieke gebeurtenissen beëindigd of onderbroken, meestal omdat zij de verkeerde politieke voorkeur hadden. Een belangrijke moment in dit verband is de contrarevolutie waarmee de Patriottentijd (1780–1787) werd afgesloten. Twee professoren werden verwijderd van de universiteit omdat zij met de Patriotten hadden geheuld. Het portret van één van hen, IJsbrand van Hamelsveld, werd in 1787 uit de Utrechtse Senaatkamer verwijderd. Om de kost te verdienen legde hij zich toe op het vertalen van vooral Duitse boeken. Een andere belangrijke datum is 1795, toen tijdens de Bataafse Revolutie de revolutionairen weer aan de macht kwamen en drie academici, die de kant hadden gekozen van de conservatieven, moesten vertrekken. Dit waren Boers, Van Nuys Klinkenberg en Brown; de laatste keerde overigens uit eigener beweging terug naar Schotland.

De carrières van deze groep zijn ook in een ander opzicht typerend. Zij wijzen namelijk duidelijk op een hiërarchie onder de diverse universiteiten.¹³ Aan de academie van Harderwijk wilde geen enkele zichzelf respecterende theoloog lang blijven werken; elk van de vijf theologen die zijn carrière in Harderwijk begon, beëindigde deze aan een andere academie. Hetzelfde gold voor Franeker en de minder belangrijke academies, terwijl een ereprofessooraat in een van de steden werd beschouwd als een waardig einde van het predikantenbestaan. Leiden was uiteraard het hoogtepunt van een theologische carrière, gevolgd door Groningen en Utrecht.

Thema's in academische oraties

Inzicht in de wetenschappelijke belangstelling van de 37 hooggeleerden bieden hun academische oraties – de redevoeringen waarmee hoogleraren hun professoraat of rectoraat aanvaardden of neerlegden. Het belang van academische toespraken ligt vooral in het feit dat zij in het openbaar werden gehouden, ten overstaan van de academische gemeenschap en haar politieke beschermheren. Over onderwerp en woordgebruik werd zorgvuldig nagedacht. De oraties geven een beeld van de verwachtingen van de curatoren van de universiteit, de aspiraties van de professor in kwestie en het wetenschappelijk potentieel dat men binnen de academische gemeenschap aanwezig achtte. Laat ik proberen de oraties te classificeren. Van de in totaal 92 inaugurele oraties of rectoraatsredes die door de generatie-Van der Palm werden gehouden, hadden 22 het theologisch onderwijs of de maatschappelijk betekenis van godsdienst tot onderwerp. Over taal, literatuur of de bijbel handelden 29 redevoeringen, over praktische theologie 18 en over historische

13 W.Th.M. Frijhoff, *La Société Néerlandaise et ses gradués, 1575–1814: Une recherche sérieuse sur le statut des intellectuels*, Amsterdam 1981.

thema's 13; vijf handelden over ethiek of sociale filosofie, twee over dogmatiek, drie expliciet over apologetische onderwerpen en één over academische aangelegenheden. Inhoudelijk springen enkele thema's in het oog.

De theologische studie. Ten eerste vonden de theologen het blijkbaar van belang om aandacht te vestigen op het curriculum. Zij hechtten eraan de theologiestudie nader te bepalen en aan te bevelen. Daarnaast belichtten zij de lusten en de lasten van het geestelijk ambt. Zij weidden bijvoorbeeld uit over de obstakels die overwonnen moesten worden in de loop van de theologie-studie, over de vreugden van de godgeleerdheid en over het door de Griekse kerkvaders gepropageerde onderwijs.¹⁴ Daarnaast oreerden zij over de noodzaak om de inhoud van de theologische opleiding aan nieuwe omstandigheden aan te passen en over de plicht van theologen om de bijbel te bestuderen. Ook waren er beschouwingen over de 'volmaakte' theoloog en over de 'liberale' theoloog.¹⁵

Litteraire aspecten. Ten tweede valt op dat velen zich toediepen op de literaire aspecten van de theologie, met inbegrip van de exegese, het bijbelcommentaar en de esthetica. Rau maakte een vergelijking tussen de poëtische kwaliteiten van Ossian, Homerus en Job (1799) en weidde uit over de superioriteit van de Hebreeuwse poëzie ten opzichte van de Arabische (1794).¹⁶ Een andere oriëntalist besprak de esthetische betekenis van de Arabische literatuur. Een remonstrant die in Amsterdam werd benoemd tot professor in de literatuur en de filosofie prees de gedachte dat Jezus zijn boodschap had aangepast aan zijn onderontwikkelde joodse tijdgenoten. Anderzijds waarschuwde een gereformeerde collega tegen zulke extreme interpretaties van de heilige teksten.¹⁷

Apologie. Een derde thema betreft de apologetiek in brede zin. De professoren hielden oraties over het verband tussen religie en filosofie en over de

14 C. Boers, *Oratio de difficultatibus, disciplinae theologicae professionem prementibus*, Leiden 1779; S.F.J. Rau, *Oratio de eo quod jucundum est in studio theologico*, Leiden 1788; J.A. Lotze, *Oratio, pro commendanda ratione, quam secuti sunt veteris ecclesiae Graecae doctores*, Leeuwarden en Amsterdam 1804; J. Heringa, *Oratio, de theologiae in scholis institutione ad praesentem reipublicae christianae conditionem prudenter accommodanda*, Utrecht 1794; B. Broes, *Oratio de literarum sacrarum studio, praecipuo theologi munere*, Leiden 1784.

15 J.H. Regembogen, *Oratio de theologo perfecto*, Leeuwarden 1804; J. Clarisse, 'Oratio de theologo vere liberali' (1815), in idem, *Orationes duae*, Leiden 1815.

16 S.F.J. Rau, 'Oratio de poëticae facultatis excellentia et perfectione spectata in tribus poëtarum principibus, scriptore Jobi, Homero et Ossiano' (1794) en 'Oratio de poëseos Hebraicae prae Arabum poësi praestantia' (1799), beide in idem, *Orationes duae*, Leiden 1800; J. Willmet, *Oratio de sensu pulcri Arabum*, Harderwijk 1794.

17 P. van Hemert, *Oratio de prudenti Christi, Apostolorum, atque Evangelistarum consilio, sermones suos ac scripta, ad captum atque intellectum vulgi, quantum illud fieri potuit, accommodatum*, Amsterdam 1791; J.H. Regembogen, *Oratio de extremis in quae interpretes sacri codicis passim prolapsi sunt sedulo cavendis*, Leeuwarden 1799.

mogelijkheden het woord Gods te verspreiden.¹⁸ Veel redenaars stelden zich ten doel het christelijk geloof te verdedigen en aan te prijzen. Sommigen betoogden dat de wijze waarop God in de eerste eeuwen het christendom had gevestigd, getuigde van zijn wijsheid en goedheid. Of zij spraken over het feit dat het christendom in feite geprofiteerd had van de aanvallen door deïsten en ‘naturalisten’.¹⁹ Allen maakten zich zorgen over wat zij beschouwden als de onmiskenbare opkomst van het ongelooft.²⁰

Nationale geschiedenis. Tot slot kan een vierde, historisch en nationalistisch thema worden onderscheiden. Redevoerders benadrukten de specifieke Nederlandse bijdrage aan de theologische wetenschap. Eén theoloog besprak de prestaties van de Schultens-dynastie, de drie begaafde taalkundigen Albert, Jan Jacob en Herman Alexander Schultens. Zelf handelde de derde telg uit deze dynastie over de Arabistiek, waarmee de Nederlanders terecht zulke bekendheid hadden verworven.²¹ Er was veel lof voor historische personages als Marnix van Sint-Aldegonde en Simon Episcopius.²² De enige van de generatie-Van der Palm die op den duur tot professor in de Nederlandse literatuur werd benoemd, gebruikte zijn inaugurele rede om de studie van de nationale letterkunde aan te bevelen.²³

Het belang van deze vier thema’s voor Van der Palms tijdgenoten wordt onderstreept door het feit dat in diverse vroeg negentiende-eeuwse overzichten van de staat van de Nederlandse wetenschap dezelfde onderwerpen aan de orde werden gesteld.²⁴

18 W.L. Brown, *Oratio, de religionis et philosophiae societate, et concordia maxime salutari*, Utrecht 1788; J. van Voorst, *Oratio de temporum nostrorum ad promovendam religionis causam opportunitate*, Franeker 1788.

19 H. Muntinghe, *Oratio de sapientia et bonitate divina, in antiquissima religionis patefactione conspiciua*, Harderwijk 1781; H. Royaards, *Oratio pro ordinis ratione, qua Deus in patefacienda religione, usus sit*, Utrecht 1788; J.H. Pareau, *Oratio de conatibus incredulorum rei christianae plus emolumenti quam detrimenti afferentibus*, Deventer 1790.

20 J. van Nuys Klinkenberg, *Oratio de incredulorum machinationibus reipublicae admodum perniciosas*, Amsterdam 1784; IJ. van Hamelsveld, *Oratio inauguralis de statu rei christianae hodierno! Laeto an tristi?* Utrecht 1784; G. Hesselink, *Oratio de causis cur doctrina evangelica (...) a multis tamen tam ex Judaeis quam ex gentibus rejecta fuerit*, Amsterdam 1786.

21 E. Scheidius, *Oratio de eo, quod Schultensii, post immortalia erga literas orientales merita, posteris agendum reliquerint*, Leiden 1793; H.A. Schultens, *Oratio de studio Belgarum in literis Arabicis excolendis*, Leiden 1779; ook J. Willmet, *Oratio de retinenda antiqua Batavorum in literis orientalibus gloria*, Amsterdam 1805.

22 J.H. Regenbogen, ‘Laudatio Philippi Marnixii, domini Montis Sanctae Aldegondae’ (onuitgegeven oratie, Franeker 1810); J. Konijnenburg, *Laudatio Simonis Episcopii*, Amsterdam 1790.

23 C. Fransen van Eck, *Over het aanbevelenswaardige van de beoefening der Nederlandsche letterkunde*, Deventer 1817.

24 Vgl. Hendrik baron Collot d’Escury, *Hollands roem in kusten en wetenschappen, met aanteekeningen en bijdragen*, ’s Gravenhage en Amsterdam 1824–1831; N.G. van Kampen, *Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden, van de vroegste tijden af, tot op het begin der negentiende eeuw*, ’s Gravenhage 1821–1826.

Publicaties

De generatie-Van der Palm publiceerde in totaal 719 oorspronkelijke teksten. Hiervan verschenen 509 als boeken en pamfletten, 210 als artikelen of essays in tijdschriften of reeksen en 42 als voorwoord in een boek (zie Tabel II). Gezamenlijk vervaardigden de hoogleraren 94 vertalingen (Van Hamelsveld alleen al produceerde er 53), 20 bijbelvertalingen, 7 bijbelcommentaren en 35 overige commentaren; zij gaven in totaal 58 tijdschriften en monografieën uit.²⁵ Let wel: deze cijfers hebben slechts betrekking op het eerste deel van elke eerste editie. Indien rekening wordt gehouden met heruitgaven en meerdere delen per titel, vallen de cijfers aanzienlijk hoger uit. Van der Palm was de meest vruchtbare schrijver van deze generatie Nederlandse theologen; hij was goed voor 141 (132 + 9) van de 811 titels (ruim 17 %). In het vervolg wordt meer in detail besproken hoe elk van de bovenvermelde thema's (theologiebeoefening, bijbel als literatuur, apologetiek en het vertoog over nationale eigenwaarde) naar voren komt in de publicatielijsten van deze theologen (zie ook Tabel III).

De theologiebeoefening

Het eerste thema, de theologiebeoefening, laat zich in enkele subthema's onderverdelen: (1) de academische theologiestudie, (2) de lusten en lasten van het geestelijk ambt, en (3) 'populair' onderricht.

De academische theologiestudie. Sinds de zestiende eeuw verschenen onregelmatig handboeken over de beste manier om een universitaire studie te volbrengen – de zogenaamde *rationes studiorum*. Een heruitgave van een ouder werk over de theologiestudie werd in 1790–1792 bezorgd door Everard Scheidius. Het betreft een reeks Latijnse verhandelingen, in twee delen uitgegeven, van de hand van de zeventiende-eeuwse Franse hugenoot Étienne Gaussen (1616–1675). Naast een opstel over de leermethode, bevatte het boek essays over bijvoorbeeld de aard van de godgeleerdheid, de homiletiek en het nut van de filosofie voor de theologie.²⁶ Het boek van Gaussen werd in de achttiende eeuw relatief veel gelezen, waarschijnlijk vanwege zijn duidelijkheid en beknoptheid. Aan de editie van 1790–1792 gingen zes eerdere uitgaven vooraf, verschenen in Frankrijk, Nederland en Duitsland.²⁷ Het is echter veelzeggend dat de heruitgave van Gaussens verhandelingen uit

25 Tenminste 170 titels werden als tweede edities heruitgegeven.

26 S. Gaussen, *Dissertationes I: De studii theologici ratione; II. De natura theologiae; III. De ratione concionandi*, red. E. Scheidius, Leiden 1792; idem, *Dissertationum pars posterior, continens diss. IV: De utilitate philosophiae ad theologiam; V. De recto usu clavium; et VI. De verbo Dei*, red. Scheidius, Leiden 1792.

27 Edities verschenen te Saumur (1670), Utrecht (1678), Kassel (1697), Frankfurt (1707), Halle (1723, 1727); kennelijk is ook in 1697 in Amsterdam een uitgave verschenen.

1790–1792 gevolgd werd door een derde deel, dat geheel gewijd was aan het humanistisch onderwijs in de artesfaculteit.²⁸ Dit derde deel bevatte essays over leermethoden van de hand van zestiende- en zeventiende-eeuwse Franse en Nederlandse humanisten, waaronder Erasmus.

Tabel II. Aantal publicaties per hoogleraar

Alleen de eerste editie wordt vermeldt van een titel en indien van toepassing alleen het eerste deel. De in een relationele database verwerkte gegevens zijn afkomstig uit bio- en bibliografieën.

Sleutel: a = onafhankelijk uitgegeven, oorspronkelijke tekst (inclusief publicaties in periodieken of reeksen); vw = voorwoord; v = vertaling, anders dan bijbelvertaling; bv = bijbelvertaling (geheel of gedeeltelijk); c = commentaar, anders dan bijbelcommentaar; bc = bijbelcommentaar; e = geëditeerd werk

<i>naam</i>	<i>a</i>	<i>vw</i>	<i>v</i>	<i>bv</i>	<i>c</i>	<i>bc</i>	<i>e</i>	<i>totaal</i>
Bachiene, Philip Jan	1							1
Boers, Carolus	9	1	2					12
Broes, Brouerius	15	1					1	17
Brown, William Laurence	34				1			35
Clarisse, Johannes	51	8	6	1	7		6	79
Eck, Cornelis Fransen van	11							11
Fremery, Johannes de	1							1
Greve, Egbert Jan	5			1				6
Hamelsveld, IJsbrand van	53	3	53	7	3		9	128
Hemert, Paulus van	36	1	2		1		1	41
Heringa, Jodocus Ezn	47	4	2		3		4	60
Hesselink, Gerrit	24							24
Konijnenburg, Jan	25		4	1			3	33
Koopmans, Rinse Klaasses	12	1						13
Laurillard dit Fallot, Georges Jacques	1		1					2
Lotze, Johannes Anthony	15			1		2	2	20
Muntinghe, Herman	23	9		4		1	3	40
Nuys Klinkenberg, Jacob van	11	1	2		2		1	17
Oever, Henricus Hieronymus ten	3							3
Oordt, Gabriël van	3							3
Palm, Johannes Hendrik van der	132	9	2	3		2	3	151
Pareau, Johannes Hendrik	16				1			17
Rau, Sebald Fulco Johannes	13	1						14
Regenbogen, Johannes Hendrik	13							13
Royaards, Herman	9							9
Sage ten Broek, Johannes Jacobus le	28	1			1		1	31
Scheidius, Everard	9		4		6	1	10	30
Schultens, Hendrik Albert	5		2	2	3	1	3	16
Smits, Dingeman Wouter	4							4
Suringar, Lucas	6							6
Tinga, Eelco	11	1	7				2	21
Voorst, Johannes van	19				1		1	21
Water, Jona Willem te	45						4	49
Willmet, Johannes	7				3		3	13
Ypeij, Annaeus	22	1	7		3		1	34
totaal	719	42	94	20	35	7	58	975

28 E. Scheidius (red.), *Commentationes de ratione studii*, Leiden 1792.

Gaussens humanistisch getinte overzicht van de vijfjarige theologiestudie en zijn advies aan studenten om zich vooral niet te beperken tot de godgeleerdheid alleen, maar zich in allerhande basisvakken te bekwamen, sloot goed aan bij de veelvuldige oproepen hiertoe van achttiende-eeuwse Nederlandse theologen. *Rationes studiorum* gingen vaak vergezeld van *historia litteraria*, zodat de handleiding over studiemethoden gevolgd werd door een bibliografisch overzicht van de theologische literatuur in heden en verleden. Het eerste Nederlandse werk over de theologische encyclopedie, de *Encyclopaediae theologiae epitome* (1832, uitgebreide editie 1835), droeg in feite een onjuiste titel.²⁹ Dit boek was geen encyclopedie: de auteur Johannes Clarisse ondernam geen enkele poging om uit een duidelijk principe de structuur en organisatie van de theologische wetenschap af te leiden. Het was een handleiding voor de theologiestudent, een *ratio studiorum* in de klassieke zin van het woord die een immense bibliografie van meer dan 800 pagina's bevatte. Bovendien gingen, in tegenstelling tot wat de traditie voorschreef, de delen over filosofie en geschiedenis vooraf aan de systematische theologie. De Nederlandse theologen van de generatie-Van der Palm plaatsten de theologische studie in een bredere humanistische context, met een sterke nadruk op geschiedenis en bibliografie.

Het geestelijk ambt. De uitoefening van het predikantsambt was een tweede thema waarmee de godgeleerden zich in het bijzonder bezig hielden. Het onderwerp kwam in verschillende academische oraties aan bod. Daarnaast schreven de hoogleraren handboeken voor jonge predikanten.³⁰ Eén hoogleraar begon een tijdschrift over het onderwerp, getiteld *Kerkelijke raadvrager en raadgever* (1819–1843).³¹

Godsdienstonderwijs voor het volk. Godsdienstonderwijs was uiteraard geen nieuw genre in de theologische literatuur, maar wel één dat door de generatie-Van der Palm bijzonder serieus werd genomen. Kenmerkend is een commentaar op de apocriefe bijbelgeschriften voor 'ongeleerden'.³² Nederlandse theologen vertoonden sinds de jaren zeventig en tachtig van de achttiende eeuw een sterke neiging om voor nieuwe ideeën vooral naar Duitsland te kijken.³³ Daar was de *Volksaufklärung* in volle gang. Het verbaast dan ook

29 J. Clarisse, *Encyclopaediae theologiae epitome, perpetua annotatione, litteraria potissimum, illustrata*, Leiden 1835.

30 C. Boers, *Handboek voor jonge predikanten*, Leiden 1807; J. Konijnenburg, *Lessen over het leeraarsambt in de christelijke kerk*, Utrecht 1802.

31 J. Heringa, *Kerkelijke raadvrager en raadgever*, 4 delen, 1819–1843.

32 IJ. van Hamelsveld, *Korte aanmerkingen over de Apokryfe Boeken voor ongeleerden*, Amsterdam 1798.

33 J. van Eijnatten, 'History, Reform, and Aufklärung: German Theological Writing and Dutch Literary Publicity in the Eighteenth Century', *Zeitschrift für neuere Theologieggeschichte* 7 (2000), 173–204.

niet dat de professoren zich richtten op de vertaling van een voor kinderen bestemde cursus in rijm over de grondwaarheden van het christendom, of van Rosenmüllers *Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion* (1802) en Jochims' *Anleitung über die Religion überhaupt und über die geoffenbarte Religion insbesondere vernünftig und schriftmäßig zu denken* (1777).³⁴ Verder behandelden zij de gelijkenissen van Jezus, schreven zij opstellen over de tevredenheid (in het bijzonder gericht aan sociale randgroepen), of hielden zij preken over de noodzaak om vooral niet toe te geven aan zinnelijke geneugten.³⁵ Van der Palm begon een tijdschrift getiteld *Salomo* (1808–1816), dat per versdeel verklaringen, overdenkingen en toepassingen van het Boek der Spreuken bevatte. Deze op het zedelijk onderwijs gerichte spectator telde niet minder dan acht jaargangen.

De bijbel als literatuur

Karakteristiek voor de generatie-Van der Palm was een uitgesproken belangstelling voor literatuur en taal. De theologen publiceerden commentaren over de middeleeuwse literatuur, bespraken het verhevene, schreven toneelstukken in vijf akten over (bijvoorbeeld) Constantijn de Grote³⁶ en waren lid van dichtverenigingen als *Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen*.³⁷

De bijbel als literaire tekst. In het kielzog van literatuurgeleerden als de Engelsman Robert Lowth (1710–1787) en de Duitser Johann Gottfried Herder (1744–1803), toonde de generatie-Van der Palm steeds meer belangstelling

Tabel III. Classificatie van publicaties in Tabel II

N.B. preken vallen voornamelijk onder 'gelegenheids geschriften' en 'onderwijs: godsdienstig'.

gelegenheids geschriften	220
bijbelstudie	165
onderwijs: godsdienstig	115
literatuur	81
taal	60
kerkgeschiedenis	41
filosofie	41
wereldlijke geschiedenis	39
religie: algemeen	36
theologie: dogmatisch	35
theologie: praktisch	33
theologie: apologetisch	25
klassieke oudheid	17
kerkelijke zaken	15
theologie: hulpvakken	12
natuurwetenschap	10
onderwijs: niet-godsdienstig	9
theologie: eschatologie	6
algemeen	4
wereldlijk recht	4
wereld & mensen	3
geneeskunde	2
theologie: kerkrecht	2
totalen	975

34 J.G. Franck, *Digkundige godgeleerdheid voor kinderen*, Utrecht 1774 (vert. Boers); J.G. Rosenmüller, *Christelijk huis- en handboek*, Amsterdam 1806 (vert. Clarisse); J. Jochims, *Handleiding, om over den godsdienst in 't algemeen, en over den geopenbaarden godsdienst in 't bijzonder, rede- en schriftmatig te denken*, Amsterdam 1789 (vert. Van Hamelsveld).

35 J.L. Ewald, *Jesus menschenkennis of overdenkingen over de gelijkenissen van onzen Heiland*, Utrecht 1788 (vertaling door Van Hamelsveld van *Blick Jesus auf Natur*, 1796); J. Clarisse, *Verhandeling over de vergenoegdheid, vooral voor minvermogenen en mingeoefenden*, Amsterdam 1801; E. Tinga, *De jeugd aangespoord tot eene vroegtijdige godsvrucht, en gewaarschuwd tegen een onbetamelijk genot van zinnelijke vermaken*, Groningen 1806.

36 J. Clarisse, *Twee fragmenten, waarschijnlijk van eenen ridder roman*, Rotterdam 1839; P. van Hemert, *Redevoering over het verhevene*, Amsterdam 1804; J. Konijnenburg, *Konstantyn de Groote: Treurspel*, Amsterdam 1818.

37 Tot de leden behoorden Van Hamelsveld, Palm, Schultens, Konijnenburg and Broes.

voor de bijbel als een verzameling van literaire teksten. Hun ideeën formuleerden zij vooral in de vorm van lezingen en essays, voorgedragen in of geschreven voor literaire en wetenschappelijke genootschappen. Dit typeert de nieuwe houding ten opzichte van de Schrift. In de betere kringen in Amsterdam, Den Haag en Leiden begonnen die bijbelse teksten een uitgesproken esthetische aantrekkingskracht uit te oefenen. De bijbel werd een bron van verfijnd genot. Zo sprak de gevierde redevoerder Van der Palm over David als vooraanstaand poëet en over Job als een uitzonderlijk begaafde natuurbeschrijver. Rau vergeleek Homerus met de Hebreeuwse dichters, waarbij zijn oordeel ten gunste van de laatsten uitviel.³⁸

Vertalingen. De nieuwe waardering voor de bijbel als de culturele uitingvorm van een oude beschaving ging gepaard met pogingen om de bijbel te herinterpreteren. De cultuur waaruit deze antieke tekst voortkwam, was immers volledig vreemd aan de beschaving van het vroeg negentiende-eeuwse Europa. Rond 1800 werd de oude Statenvertaling uit 1637 over het algemeen als achterhaald beschouwd en verschillende pogingen werden ondernomen om de bijbel opnieuw te vertalen. Enkele theologen legden zich toe op een integrale bijbelvertaling. De vertaling van Van der Palm, tussen 1820 en 1830 in drie delen verschenen, beschouwden tijdgenoten als onovertroffen. De vertaler had zich ten doel gesteld – en dit is kenmerkend voor zijn tijdgenoten – ervoor te zorgen dat zijn lezers ook daadwerkelijk begrepen wat zij lazen. Aan een vertaling die zó trouw was aan de oorspronkelijke Hebreeuwse of Griekse tekst dat de lezers haar toch niet goed zouden bevatten, had niemand iets. Van der Palm probeerde de schoonheid van de bijbelse poëzie en proza in het Nederlands over te brengen, zodat zijn vertalingen allerminst letterlijk waren.³⁹ Ook individuele bijbelteksten werden vertaald. Prediker, Job, de Psalmen en de apocriefe geschriften genoten daarbij de voorkeur – juist die teksten die men van hoog literair niveau achtte.

Parafrasen. Parafrasen van de bijbel waren onder de generatie-Van der Palm niet minder geliefd. Bijzonder populair was Van der Palms *Bijbel voor de jeugd*, tussen 1811 en 1834 in niet minder dan 24 delen verschenen. De *Bijbel voor de jeugd* was niet zozeer een kinderbijbel (hoewel het wel als zodanig was bedoeld), maar eerder een moralistische bijbelparafrase gericht op een breed, jeugdig publiek. Het complete werk werd in de negentiende eeuw maar liefst acht keer opnieuw uitgegeven. Een zeer populaire parafrase

38 Van der Palm, 'Redevoering over David, voornamelijk als dichter beschouwd', in *Redevoeringen en verhandelungen*, Amsterdam 1810; Van der Palm, 'Verhandeling over den aanleg en de voortreffelijkheid van het boek Job', in *Verhandelungen, redevoeringen en losse geschriften*, Amsterdam 1818.

39 *Bijbel bevattende alle de boeken des Ouden en Nieuwen Verbonds*, 6 delen, Leiden 1820–1825.

over het leven van Jezus, van de hand van de Duitser Heinrich Christian Bergen (1747–1812), werd viermaal herdrukt.⁴⁰

Kritiek en commentaar. De aandacht voor interpretatie en historische context vloeide voort uit oudere tradities van humanistisch bijbelonderzoek. In de periode 1760–1840 kwam echter ook de historische kritiek op. Schrijvers van geleerde commentaren besteedden uren aan het bestuderen van de bekende en minder bekende profeten en de brieven van Paulus in hun historische context. Met name ‘inleidingen’ in het Oude en het Nieuwe Testament vormden een nieuw element in het theologische landschap.⁴¹

Apologetiek

Een derde prominent thema in de theologische wetenschapsbeoefening van de generatie-Van der Palm was de apologetiek. Het thema is nauw verwant aan het vorige. Van bekwame geestelijken werd immers verwacht dat zij in staat waren de beweringen van on- en andersgelovigen te weerleggen, en zij konden dit alleen doen indien zij een grondige kennis van de bijbel bezaten. Overigens was één van de theologen overtuigd en openlijk Ariaan, namelijk de remonstrant Paulus van Hemert. De Drie-eenheid was rond 1800 een belangrijk discussiepunt, mede in reactie op het vertaalde werk van de Unitariër Joseph Priestley (1733–1804).⁴² Ook de Duitse ‘neologen’ (de theologen onder de *Aufklärer*) lokten een verdediging van de Drie-eenheid uit, en provoceerden hun Nederlandse collega’s tot het weerleggen van een aantal andere grote en kleine ketterijen.⁴³ Nederlandse professoren verdedigden de opstanding,⁴⁴ het gezag van de Apostelen, de uitmuntendheid van het Evangelie, de noodzaak van een Openbaring en de onsterfelijkheid van de ziel.⁴⁵ Kort na zijn terugkeer naar Aberdeen in Schotland schreef de voormalige Utrechtse professor Brown een aanhangsel bij een editie van het bekende werk van John Leland, *A View of the Principal Deistical Writers* (1798).⁴⁶

40 H.C. Bergen, *Gedenkwaaardigheden uit het openbaar leven van Jesus*, Leiden 1793; vertaling door Van Hamelsveld van *Denkwürdigkeiten aus dem Leben Jesu* (1791).

41 J.A. Lotze, *Oordeelkundige inleiding tot de schriften des Nieuwen Verbonds*, Amsterdam 1803; J.G. Eichhorn, *Inleiding in het Oude Testament*, Amsterdam 1784–1785; vertaling van *Einleitung in das alte Testament* (1780–1783) door IJ. van Hamelsveld.

42 Bijv. H. Royaards, *Diatriben de divinitate Iesu Christi vera*, Utrecht 1791.

43 G.A. Baumgarten-Crusius, *De leer der drieëenheid tegen de zogenaemde nieuwe hervormers verdedigd*, Amsterdam 1797; vertaling van *Schrift und Vernunft für denkende Christen* door J. van Nuys Klinkenberg.

44 G. West, *De geschiedenis en de bewijzen voor de zekerheid van de opstanding van onzen Heere Jezus Christus uit den dooden*, Utrecht 1772; vertaling van *Observations on the History of Jesus Christ* (1747) door C. Boers.

45 Onder meer J. Clarisse, *Proeve over de waardij en het gezag van de leere der apostelen*, Hoorn 1802; A. Campbell, *De noodzaakelykheid der Openbaering*, Utrecht 1774; vertaling van *Necessity of Revelation* (1739) door J. van Nuys Klinkenberg.

46 J. Leland, *A View of the Principal Deistical Writers that Have Appeared in England*, London ⁵1798.

Nationale eigenwaarde

Het vierde thema, het gevoel van nationale eigenwaarde, laat zich het moeilijkst ontleden, juist omdat het in zo veel geschriften impliciet aanwezig is. In elk geval werden veelvuldig toespraken gehouden ter gelegenheid van de herdenking van belangrijke nationale gebeurtenissen. Regelmatig werden gedichten opgezegd, redevoeringen gedeclameerd en preken gehouden over het roemrijke nationale verleden, zoals de oprichting van de universiteit van Leiden en de uitvinding van de drukpers (in 1423, en uiteraard door Laurens Jansz Coster).⁴⁷ Het beroemde verhaal van de rasredenaar Van der Palm over de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813 beleefde tussen 1816 en 1889 maar edities.⁴⁸ De generatie-Van der Palm was bijzonder geïnteresseerd in de nationale geschiedenis. De hoogleraren publiceerden over oudheden, numismatiek en inscripties,⁴⁹ maar ook over de belangrijkste gebeurtenissen in de Nederlandse politieke geschiedenis.⁵⁰ Bovenal schreven ze meerdelige werken over de historie van de gereformeerde kerk, naast elegante essays over de helden van de Nederlandse religieuze geschiedenis, onder wie vooral Erasmus en Hugo de Groot.⁵¹

De formele context

Andere onderwerpen zouden hier nog aangesneden kunnen worden, maar de vier besproken thema's behoorden tot de belangrijkste van de betreffende periode. Het is nu mogelijk deze diverse thema's te verbinden met de factoren die de carrière van een Nederlandse theoloog in de decennia rond 1800 beïnvloedden. Daarbij richt ik mij in het bijzonder op het lidmaatschap van verenigingen, prijsvragen, lezingen, preken en periodieken.

Lidmaatschappen. In de eerste plaats waren vrijwel alle leden van de generatie-Van der Palm lid en vaak ook directeur van particuliere of semi-par-

47 B. Broes, *Eeuwzang op het twee honderdjaarg feest der Leidsche Hoogeschoole*, Leiden 1775; J.H. van der Palm, *Redevoering op het vierde eeuwfeest van de uitvinding der boekdrukkunst binnen Haarlem*, Haarlem 1823.

48 J.H. van der Palm, *Gedenkschrift van Nederlands herstelling*, Amsterdam 1816.

49 A. Ypeij, *Nader onderzoek, betreffende de brug of het houten voetpad, ontdekt op de grenzen van Drenthe en Westerwolde*, Den Haag 1821; J.W. te Water, 'Aanmerkingen over eenige Smyrnasche penningen', in *Verhandelingen van het Zeeuws Genootschap* IX (1782), 481-506; J.W. te Water, 'Antwoord op de vraag, betreffende de Dea Buronia, in een Latijnsch opschrift op een' ouden steen, te Domburg ontdekt', in *Nieuwe verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* I (1807), 255-278.

50 Bijv. J.W. te Water, *Tweede eeuw-feest van de vryheid in den burgerstaat en godsdienst binnen (...) Vlissingen*, Middelburg 1772.

51 A. Ypeij and I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 4 delen, Breda 1819-1827; A. Ypeij, *Leerrede ter gedachtenis van de groote verdiensten der Nederlandsche vaderen, betrekkelijk het werk der Kerkhervorming*, Groningen 1817; C. Fransen van Eck, *De Desiderii Erasmi in doctrinam moralem meritis*, Deventer 1831; J. van Voorst, *Verhandeling over de letterkundige verdiensten van Hugo de Groot*, Amsterdam 1833.

ticuliere genootschappen. Deze genootschappen of verenigingen liepen uiteen van het Genootschap tot Verdediging van den Christelijken Godsdienst (het zogenoemde Haagsch Genootschap) en het Nederlandsch Zendeling Genootschap, tot provinciale en nationale verenigingen en literaire genootschappen. Ook de Nationale Conventie van 1796 zou beschouwd kunnen worden als een 'genootschap'. De meeste theologen waren gelijktijdig lid van meerdere verenigingen. Rau was van minstens zes verenigingen lid, Jona Willem te Water van maar liefst 17.

Prijsvragen. Diverse particuliere en semi-particuliere verenigingen organiseerden prijsvragen, en kenden eerste en tweede prijzen (meestal gouden en zilveren medailles) toe aan de winnaars. De belangrijkste vereniging – gegeven het aantal prijswinnende opstellen door leden van de generatie-Van der Palm – was het Haagsch Genootschap. Dit onderstreept uiteraard het belang van de apologetiek in deze periode. Samen hebben de professoren 26 maal keer gereageerd op prijsvragen van het Haagsch Genootschap; de meesten deden 3 tot 4 keer mee (en wonnen regelmatig). De meeste opstellen werden overigens ingediend op het moment dat de schrijver al een professoraat bekleedde. Prijsvragen waren blijkbaar ook voor hoogleraren statusbepalend.

Lezingen. De literaire, religieuze of politieke genootschappen verzorgden regelmatig lezingen. Redevoeringen in de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden genoten bijvoorbeeld grote bekendheid. Veel publicaties kwamen voort uit oorspronkelijk gesproken teksten, in de vorm van een lezing over zelfkennis, of over de ware aard van de retoriek, of over Mohammed als de stichter van het Islamitische rijk. Veel van deze publicaties zijn verbonden met de figuur van Van der Palm. Hij was in deftige kring een zeer populaire spreker.

Preken. Eén van de meest voorkomende formele genres was de preek, afzonderlijk gepubliceerd of als deel van een grotere collectie. Van de 820 onafhankelijk uitgegeven teksten, waren 162 (ofwel ongeveer 20 %) preken of prekenverzamelingen. In feite begon in de decennia rond 1800 de preek dezelfde kenmerken te vertonen als de verenigingslezing. De kerk veranderde in snel tempo van een publieke organisatie naar een semi-private vereniging met een (in potentie) eerder nationaal dan lokaal lidmaatschap. In deze ontwikkeling paste de nieuwe 'synthetische' preekmethode, die sterk de nadruk legde op een thematische boven een analytische benadering van de bijbelteksten. De gepubliceerde preek werd vooral beschouwd als een manier om praktische informatie op een groter publiek over te brengen en om gedragsverandering te bewerkstelligen. Het onderscheid met een thematische voordracht was gering.

Publicaties in reeksen en vakbladen. Een relatief groot aantal publicaties verscheen in de vorm van essays of artikelen in reeksen en periodieken, genres die eerst in de achttiende eeuw op grotere schaal waren ontstaan. De generatie-Van der Palm alleen al publiceerde in minstens 50 verschillende periodieken en bladen, recensietijdschriften, kranten en verenigings- of academiereeksen. Sommigen publiceerden slechts één stuk (een essay, een gedicht of een recensie), anderen meer dan dertig. Gemiddeld schreven de hoogleraren 7,2 artikelen per persoon – relatief weinig, naar huidige maatstaven. Periodieken over kerkgeschiedenis waren duidelijk een nieuw fenomeen. Gezamenlijk publiceerden de professoren 11 artikelen in het in 1829 opgerichte *Archief voor kerkelijke geschiedenis*. Het *Archief* stond hiermee op de zesde plaats, na meer algemeen-culturele tijdschriften als de *Algemeene konst- en letter-bode* of de *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen*.⁵² Het is onmogelijk vast te stellen hoeveel van deze kleinere stukken precies zijn verschenen, al was het maar omdat een aanzienlijk aantal anoniem werd gepubliceerd, vooral aan het begin van de periode. We weten zelfs niet exact welke professoren als redacteur verbonden waren aan welke tijdschriften.

Religieuze kennis 1760–1840

Wat kunnen we afleiden van deze gegevens over de aard en productie van religieuze kennis tussen 1780 en 1840, en de sociale en intellectuele context waarin dit plaatsvond? Drie opmerkingen liggen voor de hand.

Geleerdheid als een collectieve onderneming. Allereerst werd religieuze kennis in de decennia rond 1800 in belangrijke mate voortgebracht door geleerden die elkaar niet noodzakelijkerwijs door brief of gesprek persoonlijk kenden. In de traditionele, zeventiende- en achttiende-eeuwse context van de academische wetenschapsbeoefening behoorde de productie van theologische kennis nog tot het specifieke mandaat of veld van een theologieprofessor. Godgeleerde kennis werd binnen de brede context van de faculteit voortgebracht, waardoor aan de inhoud confessionele en andere beperkingen werden opgelegd. Dit gold ook voor de *privatissima* of private lessen die gewoonlijk door universiteitsprofessoren werden geboden, ofschoon hier wat meer ruimte was voor innovatie. Tot diep in de achttiende eeuw was de academische wetenschap slechts een collectieve onderneming voor zover de hoogleraar optrad als de *praeses*, die meestal de thesen schreef die zijn studenten geacht werden te verdedigen.⁵³

52 G.-J. Johannes, *De barometer van de smaak: Tijdschriften in Nederland 1770–1830*, Den Haag 1995.

53 Daarnaast bestond er natuurlijk het correspondentienetwerk van de Republiek der Letteren, maar de theologisch-religieuze wetenschapsbeoefening speelde er een ondergeschikte rol en bovendien waren achttiende-eeuwse Nederlandse academische theologen niet sterk vertegenwoordigd.

Daarentegen raakten de theologen van de generatie-Van der Palm in snel tempo gewend aan een geheel andere context van kennisproductie. Uiteraard bleven zij lid van de faculteit (artes dan wel theologie) en ontleenden zij daaraan ook een deel van hun status. Tegelijkertijd maakten zij deel uit van sociale groepen die zich ver buiten de universiteit bevonden. Wetenschapsbeoefening werd voor hen een gezamenlijke inspanning. Zij integreerden het dagelijkse theologiebedrijf in de meer anonieme bezigheden van supra-lokale organisaties en instituten, waaronder verenigingen en associaties, vakbladen en tijdschriften en meer dan tevoren de commerciële boekenmarkt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de meer bekende theologen van de generatie-Van der Palm regelmatig verzocht werden om aanbevelingen en voorwoorden te schrijven.⁵⁴

Anoniem publiek. Dit brengt mij tot een tweede constatering. De verandering van de vroegmoderne wetenschapsbeoefening van een in de faculteit ingekaderde, individuele bezigheid naar een nationaal-collectieve onderneming hield nauw verband met de ontwikkeling van een groter en breder lezerspubliek. In de late achttiende eeuw was dit publiek zelfbewuster, kritischer en meer veeleisend, maar ook anoniemer geworden dan voorheen. Aan de ene kant erkenden de schrijvers het belang dat hun verhandelingen tegemoet kwamen aan de belevingswereld van welbespraakte en ontwikkelde toehoorders. Aan de andere kant beschouwden zij dit anonieme lezerspubliek en zijn kritisch-democratische habitus als een enigszins beangstigend fenomeen, dat onderricht en begeleiding nodig had. Dit verklaart onder andere het groot aantal vertalingen, vaak specifiek gericht op kinderen, jongeren en de geschoolde middenklasse, maar ook op ongeschoolden, armen en onwetenden. Meer dan 75 % van de publicaties van de generatie-Van der Palm verscheen in de volkstaal, terwijl minder dan 19 % in het Latijn was geschreven. Overigens droeg juist het vermogen om beter Latijn te schrijven dan hun buitenlandse collega's in niet geringe mate bij aan het zelfbeeld van de generatie-Van der Palm als morele hoeder van de natie.⁵⁵

Nationale integratie. De collectieve aard van de wetenschapsbeoefening en de groei van het lezerspubliek hingen op hun beurt nauw samen met de ontwikkeling van nieuwe communicatienetwerken, en dus ook met de opbouw van de natie.⁵⁶ De theologen van de generatie-Van der Palm beschouwden zichzelf als de morele leiders van het land, die eraan gehouden waren het volk goed godsdienstig onderricht te geven. Het expliciete doel en impliciete effect van de vele zendings- en traktaatgenootschappen, van talrij-

54 Van der Palm, Muntinghe en Clarisse staan bovenaan de lijst, elk met negen voorwoorden.

55 De meeste Latijnstalige werken publiceerde E. Scheidius (45 titels).

56 Hierover J. Kloek & W. Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag 2001.

ke lezingen en preken, van populaire tekstboeken en tijdschriften was de transformatie van een anoniem lezerspubliek in een natie van verantwoordelijke burgers.⁵⁷

Conclusie

De wetenschappelijke activiteiten die door de generatie-Van der Palm werden ontplooid, lagen in het verlengde van de veranderende sociale context waarin de hoogleraren werkzaam waren. De nadruk op apologetiek, het besef van nationale eigenwaarde, de poging een breder publiek te bereiken en de aandacht voor de culturele geschiedenis van de bijbel – dergelijke thema's pasten uitstekend in een context waarin genootschappelijkheid (sociabiliteit), commercie en natie-opbouw een prominente rol speelden. Zo bieden de hier behandelde theologen een goede illustratie van de these dat de geloofwaardigheid van religieuze kennis (in feite van elk type kennis) in hoge mate afhankelijk is van 'wie wanneer welke' kennis voortbrengt. De in de kerkhistorische literatuur veel voorkomende constatering dat de generatie-Van der Palm er een oppervlakkige theologie op na hield, doet, zo zij al terecht is, ook nauwelijks ter zake. Het werkelijke belang van deze generatie schuilt in het feit dat zij zowel de thematiek als de vorm van haar religieuze kennisproductie wist aan te passen aan een geheel nieuwe maatschappelijke en politieke omgeving. Anders gezegd: de inhoud van theologische kennis wordt mede bepaald door de sociale context waarin hij tot stand komt, en de geloofwaardigheid ervan is afhankelijk van de mate waarin hij op die context is afgestemd.

(Joris van Eijnatten is als universitair hoofddocent verbonden aan de opleiding Geschiedenis van de Vrije Universiteit. Hij is tevens mede-directeur van ReLiC, het VU-Centrum voor Nederlandse Religiegeschiedenis. Adres: Faculteit der Letteren, Vrije Universiteit Amsterdam, De Boelelaan 1105, NL-1081 HV Amsterdam.)

⁵⁷ J. van Eijnatten, *Liberty and Concord in the United Provinces: Religious Toleration and the Public in the Eighteenth-Century Netherlands* (Brill's Studies in Intellectual History 111), Leiden 2003; idem, 'Modestia, Moderatio, Mediocritas: De protestantse geestelijkheid in Nederland en de regulering van het publieke debat (1670–1840)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 117 (2004), 26–44.